

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.922:343.58

Берегеля І. М.,
здобувач кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів і природокористування України

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ТВАРИН ВІД ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЄ ЛЮДИНА ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ЗАХОДІВ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF ANIMAL WHEN HUMAN BEINGS USING A PERSON ACTION

У статті досліджується та аналізується національне законодавство; вивчається проблематика адміністративного захисту тварин від жорстокого поводження під час проведення заходів із заличенням тварин; формулюються висновки і пропозиції, що спрямовані на вдосконалення адміністративно-правового захисту тварин, які використовуються у сфері відпочинку, розваг, видовищних заходів, у спорти, фото/відео зйомках.

Ключові слова: жорстоке поводження з тваринами, правила утримання та поводження з тваринами, які використовуються у сфері відпочинку, розваг, видовищних заходів, спорти, фото/відео зйомках.

В статье исследуется и анализируется национальное законодательство; изучается проблематика административной защиты животных от жестокого обращения во время проведения мероприятий с привлечением животных; формулируются выводы и предложения, направленные на совершенствование административно-правовой защиты животных, используемых в сфере отдыха, развлечений, зрелищных мероприятий, в спорте, фото/видео съемках.

Ключевые слова: жестокое обращение с животными, правила содержания и обращения с животными, которые используются в сфере отдыха, развлечений, зрелищных мероприятий, в спорте, фото и видео съемках.

The article examines the national legislation, analyzes the current regulatory frame workgoverning the administrative and legal protection of animals from ill-treatment when using them in various measures. The problems of administrative protection of animals during the conduct of animal involve mentare being studied, as well as the conclusion sandproposals formulated to improve administrative and legal protection against ill-treatment of animals used in recreation, entertainments, entertainment events, sports, photoand videoshooting.

Key words: animal abuse, rules for keeping and handling animals used in recreation, attractions, entertainment, sports, photo and videoshooting.

Вступ. В Україні надзвичайно актуальною є проблематика захисту тварин від жорстокого поводження при використанні їх у всіх видах дозвілля-розважальної діяльності людини: видовищних заходах, у сфері розваг та відпочинку, фото/відео зйомках, а також у спорти. Сьогодні заходи із заличенням тварин вражают своїм різноманіттям – від лекційно-концертних програм, вистав, виставок, розважальних програм – до виступів у стаціонарних та пересувних цирках, діяльності зоопарків тощо.

Більша частина вищезазначених заходів відвідується великою кількістю людей, які таким чином проводять своє дозвілля. Найчастіше відвідуються дельфінарії, пересувні цирки, зоопарки, виставки екзотичних тварин (метеликів, риб, змій та ін.). У місцях масового скручення людей (вулиці, парки, морське узбережжя) можна зустріти, зокрема, й фотографів, які використовують у своїй праці різних тварин: голубів, павичів, мавп, сов, папуг, із якими охоче фотографуються відпочиваючі.

Однак чи зосереджують свою увагу відвідувачі різних заходів із заличенням представників тваринного світу на тому, як живуть тварини, що так гарно виглядають під час виступу чи фотографування; чи

забезпечуються їм усі необхідні умови для існування; що відбувається з ними після завершення «робочого дня» чи виступу; чому в зоопарку заборонено годувати тварин; чому дельфіни та інші морські мешканці після своїх виступів лежать у воді, мов нерухомі колоди; чи зручно й не спекотно мавпі перебувати у дитячому підгузку під час фотографування? На жаль, даними питаннями переймаються лише одиниці свідомих громадян! Більшість бачить лише гарну яскраву картинку із життя тварин, які, начебто, доглянуті та веселі. Проте дійсність інакша, адже більшу частину свого життя тварина проводить у неприпустимо важких умовах і потребує посиленого адміністративно-правового захисту держави.

Постановка завдання. Беручи до уваги зазначену вище проблематику, метою статті є вивчення національного законодавства; проведення аналізу існуючої нормативно-правової бази, що регулює захист тварин від жорстокого поводження, які використовуються у заходах із заличенням тварин; внесення пропозицій щодо її вдосконалення.

Теоретичну базу зазначеної проблематики опорядковано становлять праці Бондаренко Н.С., Калмикової Д.О., Турської В.О., Зубченко Н.І. та інших.

Проте необхідність вивчення багатьох, не розглянутих аспектів адміністративно-правового захисту окремих видів тварин при використанні їх у різноманітних заходах від жорстокого поводження зумовлює актуальність обраної теми.

Результат дослідження. Згідно зі ст. 3 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [1] від 21.02.2006 р. його дія, зокрема, поширюється на такі види діяльності, як: використання тварин у цирках, зоопарках, на виставках та інших видовищних заходах; використання тварин у спорті, у сфері відпочинку і розваг людей.

Отже, як правило, тварини залишаються для участі в цих заходах із метою організації дозвілля людини (не виключаючи задоволення й матеріальних потреб суб'єктів), саме тому вони потребують більшої уваги держави та зоозахисників, адже те, що для людини є дозвіллям (відпочинком, розвагами), для тварини – стрес, страждання і важка робота.

Інколи цифри говорять самі за себе: 1,5 кв.м. – стандартний розмір клітки циркового ведмедя; 80% свого життя диких «працівників» цирку проводять у цілковитій самоті; третє місце в статтях прибутків Канади посідає цирк без тварин. В Україні ж все ще продовжують заробляти гроши шляхом знушення над тваринами, ігноруючи Декларацію прав тварин [2].

Саме тому необхідно подбати про тварин, які використовуються у різноманітних заходах для проведення цікавого та яскравого відпочинку людини, мінімізувавши їх важку працю, а у деяких випадках – взагалі заборонивши її.

Відповідно до ст. 25 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження», демонстрація тварин на виставках, у зоопарках, допускається за умови дотримання зоогігієнічних, ветеринарно-санітарних норм і правил, встановлених для утримання тварин, проте саме правила утримання тварин та поводження з ними, зазвичай, найчастіше і порушуються власниками тварин і відвідувачами заходів.

Окремої уваги заслуговує регламентація норм утримання та поводження з тваринами, які використовуються для фотографування, участі у зйомках художніх та документальних фільмів. У вищевказаний спеціальний Закон необхідно внести доповнення, які б деталізували використання тварин у такій діяльності та чітко наголосити на забороні їх використання у комерційних цілях. Наприклад, заборонити фотографування для комерційних цілей, але при здійсненні фотографування для популяризації знань про життя тварин, проведення добробчиних фотовиставок – регламентувати місця тимчасового утримання тварини для здійснення годівлі, напоювання та відпочинку, визначити обмеження у часі «роботи» тварини. Не меншої уваги заслуговують тварини, що беруть участь у зйомках. Тяжка праця – не єдина проблема в житті вказаних тварин, досить часто вони транспортуються разом із зінімальною групою, а отже, дана обставина унеможливлює забезпечення їм гідних умов утримання.

Регламентовані Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [1] й інші норми, які спрямовані на захист тварин, зокрема, при поводженні з тваринами під час проведення спортивних, видовищних заходів, відео- та фотозйомок не допускається заподіяння їм травмувань, болю, знівечення, їх загибел.

Абсолютно заборонено використання тварини у кориді, створення та діяльність пересувних звіринців, пересувних зоопарків та пересувних виставок диких тварин, а також діяльність дельфінарій, що не мають природної морської води.

Зрозумілим є те, що для використання тварини в різноманітних заходах, необхідно провести з нею відповідне тренування або дресирування, при якому, згідно з чинним законодавством, не допускається: нанесення тваринам побоїв, залякування, видалення кликів, кігтів тощо; примушування тварин до виконання дій, що їх травмують.

Також забороняється використання у видовищних заходах, у спорті, при організації дозвілля тварин, які важко переносять неволю, закритий простір, дресирування.

Окрім того, особа, яка утримує тварину, використання якої в циркових, спортивних та інших видовищних заходах є неможливим, зобов'язана забезпечити вказаній тварині відповідні умови утримання.

Забороняється проведення боїв тварин, спортивних, видовищних заходів, що передбачають переслідування, умертвіння, спостереження передсмертної агонії тварин, використання для умертвіння тварин інших тварин.

Варто зауважити, що питання дозвільної системи у сфері проведення заходів із зачлененням тварин до 2016 року регулювала Постанова Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2010 р. № 1175 «Про затвердження Порядку видачі дозволу на проведення заходів із зачлененням тварин», проте яка разом з іншими підзаконними правовими актами втратила чинність відповідно до Постанови Кабінету Міністрів «Перелік постанов Кабінету Міністрів, що втратили чинність» від 23 листопада 2016 р. № 1059 [3].

На даний час діє виданий Міністерством аграрної політики України Наказ «Про затвердження Правил використання тварин у видовищних заходах» від 13.10.2010 р. № 643 [4].

Відповідно до Розділу 2 вищевказаних Правил, існують загальні вимоги використання тварин у видовищних заходах, зокрема у пункті 2.2. При утриманні тварин забороняється: спричиняти тваринам біль і страждання, крім випадків, коли життю і здоров'ю людей і тварин загрожує небезпека; використання обладнання, інвентарю, які травмують тварин; нанесення побоїв, травм з метою примушення тварин до виконання будь-яких вимог.

Згідно з п. 2.5 особа, яка проводить видовищний захід із зачлененням тварин, зобов'язана забезпечити своєчасне надання їй ветеринарної допомоги. У разі виникнення підозри на наявність у тварини захворювання, особа, яка її утримує, зобов'язана

негайно ізолювати таку тварину і звернутися до ветеринарного лікаря.

Також забороняється: пропаганда жорстокого поводження з тваринами, заклики до жорстокого поводження з ними, використання в розважальних або комерційних цілях матеріалів, які демонструють жорстоке поводження з тваринами.

Особа, яка використовує тварин у видовищних заходах, зобов'язана: забезпечити тварині необхідні умови, що відповідають її біологічним, видовим та індивідуальним особливостям; дбати про тварину, людяно поводитися з нею, не залишати її без догляду, забезпечити її достатню кількість їжі та постійний доступ до води; дотримуватися санітарно-гігієнічних норм експлуатації приміщення, де утримується тварина (місце постійного утримання), норм співжиття та ін. [4].

Загальновідомим фактом є використання у різноманітних заходах диких, домашніх і сільськогосподарських тварин. Однак усі вони мають відмінні нормативно-правові особливості свого утримання.

Отже, відповідно до Правил використання тварин у видовищних заходах [4], утримання крупних диких тварин допускається лише в спеціалізованих закладах (зоопарк, цирк тощо). Утримання диких тварин у неволі допускається за наявності дозволу, що видається центральним органом виконавчої влади з питань охорони навколошнього природного середовища, тобто Міністерства екології та природних ресурсів України. Утримання диких тварин у неволі без дозволу допускається у випадку тимчасового утримання врятованої постраждалої тварини. Допускається утримання дрібних диких тварин, які традиційно утримуються людьми в неволі і можуть бути забезпечені умовами утримання відповідно до вимог законодавства України.

Однак не зовсім зрозумілими є певні норми Розділу 4 щодо забезпечення виконання і контролю за додержанням вищезазначених Правил, адже у ньому визначено контролюючим органом лише громадські організації, які не можуть повною мірою здійснювати вказані повноваження саме у даній сфері використання тварин і потребують допомоги відповідних органів публічного управління.

Звісно, дотримання Правил при проведенні вищезазначених заходів є важливим, однак деякі аспекти потребують додаткового нормативного регулювання.

Зокрема, є можливість більш детально прописати правила використання тварин у заходах із залученням тварин у Правилах, які приймаються місцевими органами. Про це свідчить п. 9 Правил утримання і поводження з тваринами у м. Львові [5], який визначає правила поводження з тваринами, що використовуються у видовищних заходах, у спорті, при організації дозвілля. Отже, використання тварин у видовищних заходах, у спорті, при організації дозвілля з метою отримання прибутку, допускається за наявності дозволу на таку діяльність, який видається Львівським міським державним управлінням ветеринарної медицини. Власники тварин, що використовуються у видовищних цілях, зобов'язані заре-

єструвати тварин в електронній базі ідентифікації. Порядок реєстрації тварин регулює управління житлового господарства департаменту житлового господарства та інфраструктури. Створення зоопарку здійснюється на підставі дозволу, який видається виконавчим органом Львівської міської ради.

Наразі великою проблемою є ігнорування власниками забезпечення необхідних умов тваринам, які задіяні у виступах цирків. Європейські країни відмовляються від стаціонарних цирків з тваринами, не кажучи вже про пересувні цирки. А відтак, дане питання заслуговує на увагу з боку українського законодавця.

На даний час в Україні вже є міста, які відмовились від послуг пересувних цирків, і цей процес триває. Зокрема, до міст Дніпра та Львова, приєдналось м. Ірпінь Київської області, у якому 27 квітня 2017 року на 32-й сесії міської ради депутати ухвалили рішення про заборону діяльності пересувних цирків з використанням тварин [6].

Незважаючи на деякі позитивні тенденції, у тому числі й відмову від виступів пересувних цирків, багато міст, зокрема невеликих, дозволяють проводити виступи пересувних цирків і звіринців на своїй території, посилаючись на те, що немає підстав для заборони, при цьому вказуючи, що законодавством заборонені лише виступи за участі диких тварин, а отже, виступи з сільськогосподарськими та домашніми тваринами можливі.

Привести у відповідність національне законодавство по вищевказаній проблематиці до стандартів зарубіжних країн запропонували народні депутати Д.В. Колесніков, Д.Ю. Шпенов, К.Ю. Павлов, А.В. Гальченко та ін. шляхом подання законопроекту № 5229 від 05.10.2016 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заходів для запобігання негуманному та жорстокому ставленню до тварин» [7]. Законопроектом пропонується внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення [8] та законів України. У Пояснювальній записці до законопроекту зазначено, що «<...> в багатьох державах світу вже запроваджено повну або часткову заборону на використання тварин у цirkovих виставах. Зокрема, це Великобританія, Швеція, Бельгія, Словенія, Нідерланди, Естонія, Данія та інші <...> Практика втілення цirkового мистецтва без застосування тварин успішно реалізується в ряді розвинених країн. Найяскравіший приклад – всесвітньо відомий Цирк дю Солей, який втілює концепцію цirkу XXI століття – ніякого насильства, тільки мистецтво, естетика і шоу <...>».

Отже, виникла необхідність і Україні внести зміни до національного законодавства, а тому законопроектом пропонується доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) новою статтею 88-3 із такою назвою: «Стаття 88-3. Порушення законодавства у сфері поводження з тваринами».

Однак варто зауважити, що не зовсім влучно викладено називу статті 88-3 «Порушення законодавства у сфері поводження з тваринами», так як будь-

яке протиправне поводження з тваринами можна звести до того, що саме воно і є жорстоким поводженням, а це правопорушення карається санкцією ст. 89 КУпАП. Окрім того, у змісті статті 88-3 мова йде також про цілковиту заборону використання тварин (наприклад, у цирках), також у назві конкретно не визначені види діяльності людини, у яких вона використовує тварин, а отже, дана норма може стосуватися не лише видовищних та розважальних заходів (а саме на них потрібно акцентувати увагу), а й, наприклад, поводження з сільськогосподарськими тваринами під час забою, що буде викликати труднощі у застосуванні вищевказаної норми та дублювати її з деякими суміжними. Тому доцільнішою стала б назва «Стаття 88-3. Порушення законодавства у сфері використання тварин у заходах із залученням тварин, що буде стосуватися будь-якого порушення і цілковитої заборони щодо використання тварин та заборони жорстокого поводження під час правомірного використання тварин (з дотриманням усіх необхідних вимог) у заходах із залученням тварин».

Проте забороняти участь у виступах тварин у стаціонарних цирках, водночас із пересувними не варто, а слід встановити переходний період, хоча б у 3-5 років, адже державні цирки повинні мати час на створення нових цікавих шоу-програм без тварин, інакше вони приречені на зникнення.

Серед тварин, які використовуються у проведенні різних заходів розважального характеру, захисту від жорстокого поводження потребують дики морські китоподібні, зокрема дельфіни та інші морські тварини, що беруть участь у виступах.

Найчастіше власниками дельфінарійв порушується норма щодо виключного використання природної морської води. Басейни віддалених від моря закладів заповнюються хлорованою водою, від якої у першу чергу страждають очі тварин, шкіра, а пізніше – внутрішні органи.

Досить часто власники виловлюють (купують) дельфінів під час дії заборони їх вилову, реєструють чи отримують дозволи задовго до фактичного часу вилову (коли заборона не діяла), або ж надають інформацію щодо виведення цієї тварини у неволі, намагаючись будь-яким чином «обійти» законодавство. Пізніше, у дельфінаріях на тварину чекають фактично безперервні виступи та участь у лікувальних програмах на «благо» людства.

Безперечно, порушується велика кількість норм Правил і норм утримання дельфінів в умовах неволі, затверджених Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України № 622 «Про затвердження Правил і норм утримання дельфінів в умовах неволі» від 06.12.2012 р. [9].

Зокрема, перевищується рівень шуму в місцях утримання тварин (вище 60 дБ у діапазоні частот 0–60 кГц); застосовуються піротехнічні та світлотехнічні засоби; проводяться культурно-масові заходи та сеанси плавання з дельфінами з 23 години до 10 години; загальна тривалість «роботи» однієї тварини перевищує 90 хвилин на добу; відсутній один вихідний день у тиждень та ін.

У пункті 4.3. Правил міститься важлива норма щодо неприпустимості позбавлення годування тварин як прийому тренування або покарання, хоча, як правило, дресирування тварин відбувається саме використанням вищезазначеного прийому. Також не допускається ізоляція тварини, не зумовлена становим її здоров'я (зокрема, як прийом тренування або засіб покарання). Не допускається використання під час проведення культурно-масових заходів хворих дельфінів, вагітних самок і дитинчат, що перебувають на молочному вигодовуванні.

Отже, відслідковуємо цілу низку порушень щодо використання дельфінів, а також інших морських тварин у дельфінаріях: дельфінів утримують у замалих за розміром басейнах; умови утримання не відповідають природнім потребам дельфінів: на волі дельфіни пропливають 100-160 км та пірнають на глибину до 200 метрів, вільні у виборі їжі у взаємодії з іншими видами, що неможливо у дельфінаріях; тренери використовують систему тренувань, засновану на недогодовуванні дельфінів як стимулу для виступів заради отримання їжі, що є прикладом жорстокого поводження з тваринами; порушуються правила елементарної гігієни та утримання дельфінів у дельфінаріях (відвідувачі у холодну пору року під час вистави перебувають на глядацьких трибунах у верхньому одязі та взутті, у ньому ж вони й фотографуються з дельфінами після вистави на сцені, з якої бруд без перешкод потрапляє у басейн з дельфінами); поширені в дельфінаріях гра з перекиданням м'яча від дельфінів до глядачів може бути причиною зараження; при перевірці дельфінаріїв виявлено відсутність дозволів на утримання диких тварин у неволі, на право займатися розведенням у напіввільних умовах чи в неволі видів тварин, які занесені до Червоної книги України, на проведення заходів із залученням тварин [10].

Присутні й інші чинники, які негативно впливають на стан здоров'я дельфінів, наприклад, використання небезпечних для здоров'я трюків: трюк зі стоянням на рострумі дельфіна може зашкодити його здоров'ю, а також трюк з плаванням стоячи на дельфіні, коли «тренер» стоїть ногами на тій частині тіла дельфіна, де розташований дихальний отвір, що може перешкоджати нормальному рострумному диханню тварини; при виконанні трюку, у якому тренер тримається за спинний плавець дельфіна, можуть пошкодитись хрящові тканини плавця [10].

Безперечно, не менш важливим є захист тварин від жорстокого поводження при використанні їх у спорти.

Деякі тварини (коні, голуби) використовуються людиною у багатьох сферах діяльності – у сільському господарстві, для організації дозвіллево-розважальних заходів (виставок, ярмарків, циркових вистав, фотографуванні, тощо) та у спорти. Надзвичайно витонченим, граційним є кінний спорт. Йому притаманні певні особливості використання коней та захисту їх від жорстокого поводження під час проведення випробувань та змагань.

У першу чергу, для використання певних порід у спорті, необхідна відповідна селекційно-племінна робота, а потім – проведення випробувань з кіньми. Порядок цих випробувань встановлено Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 16.03.2011 р. № 77, який затверджує Правила випробувань племінних коней рисистих, верхових і ваговозних порід на іподромах України [11].

Даними Правилами встановлені дозволи і заборони щодо використання коня під час випробувань. Зокрема, найзник під час випробувань може посилати свого коня віжками і хлистом, не розмахуючи ними на всі боки і не заважаючи іншим учасникам. Забороняється: жорстоке, безглузде використання хлиста; ударяти хлистом по екіпажу та брати віжки в одну руку; застосовувати хлист довжиною понад 125 см та після проходження фінішного стовпа. При виникненні причин (травмування коня або жокея в боксі; розковка та кульгавість коня), вказаних у пп. 5.14.7 Правил, кінь знімається зі старту – як бачимо, дані норми спрямовані на захист коней від жорстокого поводження під час використання їх у спорти.

Висновки. Отже, використання тварин у різних заходах із застосуванням тварин можливе лише у рамках чинного законодавства, а в певних випадках – повинно заборонятись як таке, що не здатне забезпечити тваринам гідні умови існування.

Органами державної влади і місцевого самоврядування регламентовані певні заборони щодо використання тварин і захисту їх від жорстокого поводження, однак нормативно-правова база з даного питання все ще потребує внесення змін і доповнень.

Зокрема, Розділ 4 Правил використання тварин у видовищних заходах варто доповнити нормою, яка визначатиме контролюючими органами не лише громадські організації, а й органи державної влади та місцевого самоврядування, що здійснюють повноваження у певній сфері.

Внести до КУпАП статтю 88-3. «Порушення законодавства у сфері використання тварин у заходах із застосуванням тварин», яка б регламентувала захист тварин від жорстокого поводження під час використання тварин чи заборони їх використання у даній сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21.02.2006 р. № 3447-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 27. – Ст. 230.
2. Коли цивілізований світ каже «Hi!», що говорить Україна? // Газета ПРАВДА ТУТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravdatyt.com/newspaper/1450-peresuvnii-cirk-u-zakon-chi-nad.html>.
3. Урядовий портал. Постанова Кабінету Міністрів «Перелік постанов Кабінету Міністрів, що втратили чинність» від 23 листопада 2016 р. № 1059 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249668137>.
4. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 13.10. 2010 р. № 643 «Про затвердження Правил використання тварин у видовищних заходах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1313-10.
5. Ухвали Львівської міської ради № 262 від 17.03.2016 р. «Про затвердження Правил утримання і поводження з тваринами у м. Львові» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www8.cityadm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/a19074bb3a9b23eac2256ac40046fc4b4/Lvivs'koj63aa8786c99c5aabc2257f8000546480?OpenDocument>.
6. До Ірпеня циркам з тваринами – засі // Газета «Ірпінський вісник». – № 17. – 28 квітня 2017 р.
7. Законопроект № 5229 від 05.10.2016 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заходів для запобігання негуманному та жорстокому ставленню до тварин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60186.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Кодекс від 07.12.1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР), 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
9. Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 06.12.2012 р. № 622 «Про затвердження Правил і норм утримання дельфінів в умовах неволі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0278-13>.
10. Дельфінарій і хлорирована тюрма. Український дельфін- нещасний дельфін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.delfinarity.info/2016/02/blog-post_19.html.
11. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 16.03.2011 р. № 77 «Правила випробувань племінних коней рисистих, верхових і ваговозних порід на іподромах України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : vet.in.ua/menu/legislation.php?id_article=622.